

Grundtvigs kønsopfattelse og Villiam Grønбæks analyse af hans kvindesyn

Lise Busk-Jensen

Grundtvigs kønsopfattelse var dualistisk, han betragtede mand og kvinde som grundlæggende forskellige. Mandens følelser fører til handling, mens kvindens følelser udspringer af hjertet. Samtidig mente han, at de begge er skabt i Guds billede og hver for sig kun er halve mennesker. Kvindens hjertelighed er lige så vigtig som mandens handlekraft. Grundtvig kritiserede oplysningstidens rationalisme og individualisme for at overse den kvindelige hjerteligheds betydning inden for familien og i menigheden. Da Mathilde Fibigers roman *Clara Raphael*, 1851, åbnede en bred diskussion om kvindens stilling i det nye demokratiske samfund, anmeldte Grundtvig den positivt som en meget kvindelig og dansk bog, selv om forfatterens ønske om politisk og kulturel ligestilling ikke optog ham. Kønsdualismen var i overensstemmelse med samtidens romantiske livssyn, men i modstrid med det nye demokratiske ligestillingsidéer. Ved at se kvinden som et midtpunkt i den kristne menighed tillagde Grundtvig hende større betydning menneskeligt og samfundsmæssigt, end samtiden gjorde, og pegede frem mod de ligestillingsbestrebelse, Fibiger blev fortalere for. Artiklen modstiller Grundtvigs og Fibigers kønssyn på baggrund af Magnus Stevns artikel "Kvinden i Grundtvigs Salmer", 1941, og Villiam Grønбæks *Psykologiske tanker og teorier hos Grundtvig*, 1951.

I 1849 blev enevælden afskaffet med grundloven, som indførte almindelig stemmeret for alle over 30 år. Der var dog visse begrænsninger; man skulle have indfødsret, egen husholdning, være ustraffet og have et bestemt køn, mandens. Året efter åbnede Mathilde Fibigers roman *Clara Raphael* en stor diskussion om forholdet mellem kønnene og kvindens stilling i samfundet.

Kvindespørgsmålet opstår, når kønsforholdet kommer ud af balance, forklarede Ida Falbe-Hansen 50 år senere. I 1600-tallet, da latinen

skabte en danneskløft mellem kønnene, var der en levende kønsdebat i Danmark; den døde hen, da latinen mistede sit herredømme. Den næste ubalance kom i 1849: "Før den tid havde mænd og kvinder været aldeles ligestillede; de havde været den absolutte konges undersaat, han havde at sørge for deres vel, kvindernes saavel som mændenes. Men saa kom grundloven. Med eet slag blev det ene køn gjort til regent, til absolut og uansvarlig monark, mens det andet blev ved at være undersaat."¹

Mathilde Fibigers *Clara Raphael*

Clara Raphael er en brevroman, hvor Clara i 12 breve fortæller om sit liv og sine tanker til veninden Mathilde, efter at hun har forladt sin tante i København for at blive guvernante hos en forpagterfamilie i provinsen. Inspirationen til opbruddet kom fra demokratibevægelsen og udbruddet af treårskrigen i marts 1848, hvor Clara så Københavns borgere, der demonstrerede mod enevælden, og soldaterne, der drog i krig mod de oprørske slesvig-holstenere, samle sig til "det danske Folk" (Fibiger 1851a, 19). Hendes nationale og politiske vækkelse voksede til et religiøst og personligt kald, en ny selvbevidsthed, der metaforisk beskrives som en solopgang. Hun føler sig som et menneske skabt i Guds billede og vil bruge sin nye identitet som lærerinde.

Arbejdet som guvernante lever imidlertid ikke op til hendes forventninger. Hun mister interessen for arbejdet og tilbringer sin fritid med at læse de bøger, der viser hende vej til "Tankens Verden" (27), den eneste, hun føler sig hjemme i. Men i de politiske og litterære bevægelser i tiden, hun lever for, er der ingen aktive kvinder. Det åbner for den feministiske vrede, som gjorde indtryk på samtidens læsere: "For første Gang i mit Liv føler jeg Sorg over, at jeg ingen Mand er. Hvor fattigt og indholdsløst er ikke vort Liv imod Deres [...] det egentlige Liv i os er ikke kommet til Bevidsthed, vor Aand er fangen, og Fordommen staaer paa Vagt ved dens Fængsel" (28). Mænd kan studere og frit udveksle tanker, mens piger får åndeligt snøreliv på og kun stimuleres til forfængelighed og ønsket om at

¹ Ida Falbe-Hansen: "Om Aarsagerne til Kvindespørgsmaalets Fremkomst", et foredrag holdt i Dansk Kvindesamfund februar 1898, trykt i *Kvinden og Samfundet* 2.6.1904. Falbe-Hansen (1849-1922) var magister i Nordisk Filologi, seminarlærer og ledende medlem af Dansk Kvindesamfund.

behage andre. Denne forskel kalder Clara mændenes undertrykkelse af kvinderne – “thi underkuede ere vi, om end Lærkerne ere forgyldte” (31).

Den politiske kritik får et religiøst fundament, da Clara føler, at hendes naturlige (kvindelige) blik på verden bliver fornægtet og fortrængt af et andet (mandligt) blik. Dette andet blik tildeler hun Fanden, hvorimod hun tager Gud til indtægt for sit eget syn på verden. Hun vil gøre op med skævsynet ved at vælge mellem Gud og verden og hellere vente på, at “Guds vidunderlige Kraft” skal spire i hende, end lade “Verden indtage den ledige Plads” (42). Det fører til et sammenstød med den lokale præst, fordi Clara forkaster både syndefaldet og Treenigheden og hævder, at Gud selv har givet menneskene kundskab om godt og ondt og en fri vilje til at vælge det gode. Inspireret af Schillers Jeanne d’Arc-figur² beslutter hun at afstå fra al kødelig kærlighed og ofre sig for sine idealer. Da den stedlige baron frier til hende, må hun afslå for at være sit løfte tro. Først da frieriet indbefatter ægteskab uden den “Lidenskab” (87), som Clara føler vil tage kraften fra hendes livsopgave, kvindeemancipationen, og som vil lukke hende inde i en kvinderolle, hun ikke kan identificere sig med, kan handlingen rundes lykkeligt af.

Clara Raphael udkom i december 1850 og fremkaldte en stor diskussion med 10 selvstændige flyveskrifter og mere end 25 indlæg i aviser og tidskrifter. Samfundsdebattøren og digteren M.A. Goldschmidt (1819-87) repræsenterede højrefløjen i *Nord & Syd*, hvor han fastslog, at al kvindelig udvikling må foregå inden for de traditionelle kønsroller. Venstrefløjens mest markante indlæg kom fra socialisten Frederik Dreier (1827-53), som i flyveskriftet *Blik paa det verdenshistoriske Værk Clara Raphael* mente, at kønnenes ligestilling er en biting ved den kommende socialistiske samfundsreform. Imellem yderfløjene stod reformorienterede socialister, liberale og lærerinderne, der gerne ville åbne et større virkefelt for kvinder, men uden at undergrave kønsrollerne.³

² Schiller: *Die Jungfrau von Orleans*, 1801, på dansk 1813.

³ Fejden er gennemgået i Busk-Jensen 2009, 980-997.

Grundtvigs artikler om *Clara Raphael* og “*Et Besøg*”

Grundtvig anmeldte *Clara Raphael* i sit tidsskrift *Danskeren* 24.5. 1851, men ugen før havde han samme sted nævnt *Clara Raphael* i artiklen “Dansk Oplysning” II. Han har endnu ikke læst romanen, skriver han, men hæfter sig ved den store opsigt, den havde vakt i læseverdenen, og forventer, at hans “*Læserinde*” (Grundtvig 1851a, 305) ved meget bedre besked med bogen end han. Han tror, bogen kan kaste et nyt lys over det, han har at sige, som ikke er nyt, nemlig at kvinderne skal have frihed til at udfolde deres hjertelighed. Han håber, kvinderne vil vælge den form for emancipation frem for den tyske, som han mener er rationel og “hjerteløs”:

Menneske-Hjertets Udfrielse af det Varetægtsfængsel, hvortil det af den tysk-latinske “Pilatus” har været dømt, indeslutter aabenbar *Kvindens* aandelige og hjertelige *Frigivelse* (Emancipation) i sig, og det er jo dog Hovedsagen, thi hvad *Borger-Rettigheder* angaar, da maa Kvinden saavel som Manden for Øieblikket finde sig i mange Indskrænkninger, som man uden gyldig Grund tænker, *Almeen-Vellet* kræver, og hun kan ligesaa vel som vi, ja tit meget bedre end vi, trøste sig ved, at naar kun *dansk Oplysning* gjør levende Fremskridt, da vil alle de Baand, som den viser, kun gjør Skade, eller gjør dog mere Skade end Gavn, sikkert blive løst. (305-306)

Kvinden er “det levende Udtryk for *Menneske-Hjertet*”, derfor vil danske kvinder også som skjoldmøer⁴ vægre sig mod trældom og kræve alle de rettigheder, de “paa *Hjertets* Vegne har baade at tilegne sig og at hævde” (306). Kvinderne har hidtil modsat sig “den Oplysning, der skulde føre til *Kvindens* Frigørelse”, fordi den oplysning var “bedrøvelig for *Hjertet*” (306), og den frihed, man tilbød, “paa en Maade var ‘*Frihed for Hjertet*’” i den “afskyelige Mening, at det *ikke* blev *Hjertet*, der, især hos Kvinden, skulde nyde sin *Frihed*, men at det var *Kvinden*, der skulde blive *fri* for at have *Hjerte*” (307). Grundtvig tager kraftig afstand fra denne “Forvandling af Kvinden til en *Hjerteløs* Vanskabning med Kvinde-Ansigt, Slange-List og Dreng-Nykker” (307). Oplysningsidéerne har villet gøre

⁴ Skjoldmøerne omtales i de islandske sagaer og hos Saxo. Det var unge kvinder, der i vikingetiden bar våben og deltog i krigen.

hjertet og lidenskabens tavs, så man ikke taber hovedet, men “Hjertets *nærmeste* Anliggender [er...], som vi alle veed det *huslige* Forhold mellem *Brud og Beiler, Forældre og Børn, Sydskende og gode Venner*” (309-310). Den falske påstand om uforligeligheden mellem hjertets anliggender og oplysningen skal afvises.

Resten af artiklen er et lidenskabeligt opgør med den tyske rationalisme, “den *hjørteløse* tyske *Oplysning*, dette Mesterværk af *Egenkjerlighedens Trold*, som sprang i *Flint*, da Christendommen blev ham for stærk” (312-313). Den tyske fornuft fradømmer hjertet som sanselighedens kilde og alle lidenskabers arnested enhver åndelighed og dermed ret til at have indflydelse på det oplyste menneskeliv. Den priser menneskekærligheden, men det skal være en fornuftig kærlighed, som er “*grænseløs* og er slet *ingen For-Kierlighed* enten *Forældre, Sydskende, Slægt og Venner*, eller *Gud, Sandhed, Skjønhed, Storhed, Himmel eller Jord*” (314). Det er et grænseløst kærlighedsbegreb, men menneskekærligheden lever kun i menneskehjertet.

Tyskerne hylder agape, gudskærligheden, som er det modsatte af eros, men det svarer til egenkærligheden, mener Grundtvig, fordi den rene fornuft erstatter Gud. Det er en oplysning, som man ikke har fået af Gud eller andre mennesker eller ved betragtning af menneskelivet. Det er en oplysning, man selv har skabt, “som altsaa skal være kommet af *sig selv*, uden at vide af *sig selv* at sige, og som er en soleklar *Selv-Modsigelse* og et bundløst *Mørke*, den *Oplysning* har bestemt *Fanden* skabt” (317). Heroverfor sætter han det kristelige lys med den åbenbaring, at der er en levende gud, som i sit inderste væsen er “*Hjertens-Kierligheden* *Selv*, en sig selv evig bevidst *Faderlighed*, der indslutter en tilsvarende *Moderlighed* i sig” (317).

Den sene anmeldelse af *Clara Raphael* i det efterfølgende nummer af *Danskeren* 24.5. begrundes Grundtvig med, at de bøger, boghandlerne ofte sender ham, er kedelige prædikener eller nye oplag af gamle bøger, men da han omsider fik fingrene i *Clara Raphael*, læste han den i ét stræk og anmelder den straks. Bogen har haft held til at skaffe sig mange læsere, dels fordi den kom på et tidspunkt, hvor “*Skillings-Bladene*’ var udsolgte, *Idsted-Slaget* glemte, *Constitutions-Feberen* sat, *Rigsdagen* overseet, og det ‘*Spandetske Forslag*’, egentlig for ‘*Brude-Vielsens*’ *Skyld*, i alles Mun-

de”⁵ (Grundtvig 1851b, 321-330), men især fordi det er en “læselig” bog, der er værd at “skrive bag Øret” (323). Dermed mener han, at han under læsningen kunne høre stemmen bag ordene, fordi det er en “*menneskelig*” bog, og ved menneske forstår han ligesom Clara “baade *Mand* og *Kvinde*, skabt i *Guds Billede* til at følge *Sandhed*, og til at *enes* med *hinanden* om *Jorden*, for saa desbedre at kunne *enes* med *Vorherre* om *Himlen*”. Selv om han ikke vil henregne Clara til sit parti, er hun alligevel “af ‘*mine Folk*’, af dem, jeg kalder levende Mennesker, som beviser, de er det, ved at elske Livet og hade Døden under alle Skikkelser” (324).

Det væsentlige er, at *Clara Raphael* er en “*kvindelig Bog*”. Ikke fordi han mener, unge piger skal skrive bøger, de har nyttigere og fornøjeligere ting at gøre, men fordi “der endnu er langt færre *kvindelige* end *menneskelige* Bøger i Verden, og *Kvindens* Menneskelighed og Menneske-Værd dog i vore belæste Dage ogsaa maa hævdes i *Læseverdenen*”, hvis de skal generobre den ærbødighed, de har mistet; “dog er jo næsten alle vore ‘*studerede*’ saakaldte oplyste Folk nu saa splittergale, eller saa umenneskelige, at de fradømmer, om ikke Kvinden, saa dog Kvindeligheden, som er den *lyselvende Menneske-Natur*, alt *overdyrisk*, som de kalder oversandseligt, følgelig alt *menneskeligt* Indhold” (325). Grundtvig peger ligesom Fibiger på, at fraværende kvindelige forfattere får mændene til at frakende kvinderne del i det åndelige liv. Det er vigtigt, at kvindernes stemmer høres, “hvor *Menneske-Livet* ej snart skal uddøe, thi at Adam ikke tog fejl, da han kaldte sin Kone Eva⁶ eller ‘de *levendes Moder*’ det lærer hver Dags saavel som Aartusinders Erfaring” (325).

Grundtvig er ikke enig med Clara i alle hendes idéer. Hun har en tendens til at underkende, at både kvindeligheden og mandligheden har sine “utabelige *Menneske-Rettigheder*” (325). Desuden har hun ikke forstået kristendommen, men da man må være et levende menneske for at blive en levende kristen, er hun Guds rige nærmere end præsten og veninderne,

⁵ Niels Møller Spandet (1788-1858) var jurist, en ven af Grundtvig og sad i Folketinget 1849-53. Sammen med Hans Egede Schack stillede han i 1850 forslag om trosfrihed ved at tillade borgerligt ægteskab og fritage forældre for pligten til at lade deres børn døbe. I 1855 fremlagde han i *Fædrelandet* det første udkast til at forbedre kvindernes retslige kår ved at give dem lige myndighed, arveret og næringsret med mændene; forslaget blev næsten fuldstændigt gennemført to år senere af Orla Lehmann og Carl Simony.

⁶ Navnet Eva stammer fra det hebraiske “chavva”, der betyder “liv” (1 Mos 2,23).

hun diskuterer med. Til slut fremhæver han, at *Clara Raphael* ud over at være en kvindelig bog også er “*saa dansk en Bog, at den midt i Danmark hører til de største Sjeldenheder*” (327). Den er en fugl Fønix, som alle de andre fugle i skoven skal hilse med deres bedste sang. Det er muligvis en enlig svale, men i så fald er den som den bortførte Idunne,⁷ der kommer hjem i svaleham.

Med sit tidsskrift *Danskeren* viser Grundtvig, at han vil gribe enhver lejlighed til at lægge sin “*Forkiærlighed til Dansken og sit Forhad til Tysken tydeligt for Dagen*”, men “*saadan en lille kvindelig og ungdommelig Bog paa ganske usædvanlig godt Dansk, ikke blot hvad Pennen, men ogsaa hvad Munden og Røsten og Hjertelaget angaaer*” (328) er et endnu bedre varsel om danskhedens sejr. I en efterskrift må han dog kritisere, at Schillers “*franske Jomfru*” tildeles for stor betydning og tilmed citeres på tysk, men det ændrer ikke ved, at Fibiger med *Clara Raphael* har tændt en baun, som han håber ikke slukkes, før “*Dansken, altsaa ogsaa Dannekvinden, har ‘Seier vundet!’*” (330).

Fibigers kritik af den kvinderolle, kvinderne skulle udfolde sig inden for, og som var hovedsagen for flertallet af de andre anmeldere og skribenter, interesserede ikke Grundtvig. For ham var det afgørende at slå fast, at Clara er en kvinde skabt i Guds billede ligesom manden. I den ligestilling var han enig med Fibiger. Hvor stor indflydelse bogen skulle have på samfundets politiske, økonomiske og sociale normer, kommer han ikke ind på. Derimod fremhævede han Fibigers mundrette danske sprog.

Fibiger skrev selv to indlæg i fejden. Det andet, “*Et Besøg*”, udkom sidst i september, og Grundtvig anmeldte det i *Danskeren* 11.10. “*Et Besøg*” består af otte breve, som Mathilde skriver til sine “*Læserinder*”; hun underskriver det sidste “*Eders Søster Mathilde*” og trådte dermed frem under eget navn; anonymiteten var også hurtigt blevet brudt (Busk-Jensen 2009, 999). Indholdet er filosofiske betragtninger til uddybning og forklaring af de idéer i *Clara Raphael*, som blev diskuteret i offentligheden. Hun fortæller, at hun har viet sit liv til kamp for kvindernes frigørelse, men det er en frigørelse, kvinderne skal kæmpe for sammen; de skal tilkæmpe sig “*Guds Børns herlige Frihed*’ ved i Aand og Sandhed at medvirke til hans

⁷ Idunne eller Idun er en figur fra den nordiske mytologi, der med sine æbler sikrede gudernes evige ungdom. Grundtvig skrev flere digte om hende, herunder “*Brage og Idun*”, der indledte første bind af tidsskriftet *Brage og Idun*, 1839, og fortællinger i *Brage-Snak*, 1844.

Riges Udbredelse paa Jorden” (Fibiger 1851b, 5-6). Det er et frit åndeligt samliv mellem mennesker, hun søger, ikke det borgerlige selskabsliv, som byggede på kønsrollerne. Samlivet skal være en gensidig åndelig hengivelse til hinanden, hvor også kvinderne kan åbenbare deres inderste væsen. Hvis kvinderne ikke lærer sig selv at kende og får et personligt forhold til deres omverden, forbliver de i en barnlig tilstand.

Fibiger anerkender, at der er forskel på de to køns natur, men afviser, at manden skulle være det egentlige menneske, der skal forklare kvinden, hvad hun kan se med egne øjne, ligesom hun ikke godtager, at mand og kvinde er halve mennesker, indtil de forenes. Kærligheden og glæden er det vigtigste. Hun vil kæmpe for kærligheden og ser Gud, kærlighed og idéen som det samme. Hun påpeger kvindens indskrænkede frihed. Mens rettesnoeren for manden er ret og uret, er den for kvinden passende og upassende. Det er vanskeligt for kvinden at hævde sin personlige kvindelighed, når normerne skabes af de mange, men det afgørende er, at hendes selverkendelse og selvfølelse vågner. Mathilde tager nu afstand fra Claras idé om forsagelse og forklarer i stedet, at jordisk og himmelsk kærlighed er det samme. Mand og kvinde bliver en enhed både i ægteskabet og i idéen. I det sidste brev skriver hun, at Clara var hendes ideal, ikke et billede af hende selv. Hendes skrift skal revidere det karikerede billede af hende, som læserinderne af *Clara Raphael* har fået.

Grundtvig kalder sin anmeldelse “‘Besøget’ af Clara Raphael”, fordi “*Et Besøg*” er skrevet af den samme pen som romanen. Han er ikke glad for, at Mathilde kun henvender sig til kvinder, da det udelukker ham, men han vil alligevel læse bogen. Hans væsentligste indvending er, at hun gør de to køn for ens. For ham er kvinden hjertelighed, mens manden er åndelighed, og kun ved at forenes kan de opfylde deres bestemmelse. Han mener, Mathilde skriver med “sin broders fingre”, når moderskabet ikke interesserer hende; “*Moderligheden* hører ganske eiendommelig til den *kvindelige* Side af *Menneske-Livet*” (Grundtvig 1851c, 644). Kvindelig dannelse er han en stor tilhænger af, men den skal være hjertelig og moderlig, ellers kommer man til den “skiæve Paastand, at *Kvinden* burde have *samme* Stilling, de *samme* Pligter og Rettigheder som Manden” (645). Han ønsker, at:

[...] alle *Smaapiger* [...] for hele *Menneskehedens* Skyld [...] maa gaa langt dybere og bedre *i sig selv* end de foreliggende Breve *beskriver* og uagtet jeg er vis paa, at da bliver de aldrig *saadanne* “Fritænkensker”

som “Clara” og “Mathilde”, saa finder jeg dog selv *saadanne* Fritænkere meget rimeligere at tale med og deres Breve meget læseligere, end dem og deres, som enten er tankeløse eller “*Træltænkere*” om alt hvad der hører til aandens Verden og Menneskets Selvbevidsthed.” (646)

Mathildes åbenhjertighed synes han godt om, og at hun sætter kærligheden til idéen højest, men han mener ikke, hun forstår, at alle et menneskes tanker om kærlighed udspringer af “*Menneskehjertet*, og er, naar de fornægter eller overseer deres *Moder*, enten vanartede eller slet oplyste” (649). Mathilde står uden for kristendommen og “svæver derfor paa *Aandens* Enemærker mellem luftige Ideer, blind for *aandelige* og *guddommelige Personligheder*, men Tanken [...] at ‘Kærlighed’ *i sig selv* ikke dømmer nogen, men har overgivet al *Dom til Sandheden*, den Grundtanke er baade dyb og sand og aldeles christelig” (650). Mathildes og Claras følelser er skjoldmøens, nærmere bestemt den danske skjoldmø, der vågner, når fædrelandet er i fare; de vil ikke finde sig i, at kønnet skal hindre dem i at tage del i kampen. Grundtvig kan ikke forestille sig, at nogen nordboer vil bryde staven over en sådan skjoldmø, “om hun end aabenhjertigt tilstaaer sit ‘Hedenskab’ og beviser det ved baade at glemme ‘Moderligheden’ og miskiende ‘Ægteskabets’ virkelige Væsen” (652).

Kvinden i Grundtvigs salmer

Kvinden indtog en så fremtrædende plads i Grundtvigs liv og digtning, at hendes betydning for hans livsudfoldelse næppe kan overvurderes, skrev Magnus Stevns i artiklen “Kvinden i Grundtvigs Salmer” (Stevns 1941). Det gjaldt både de virkelige kvinder omkring ham, hans moder, Cathrine Marie Bang (1748-1822), han første kærlighed, Constance Steensen-Leth (1777-1827), hvis søn han underviste, hans tre hustruer, Lise Blicher (1787-1851), Marie Toft (1813-54) og Asta Krag-Juel-Vind-Frijs (1826-90), og datteren Meta (1827-87). Han skrev digte til og om flere af dem, men han skrev endnu flere digte til kvinden og om det kvindelige i almindelighed. “Grundtvigs hele Liv [...] gærer som en stadig Higen af Mand og Mandlighed mod Kvinde og Kvindelighed,” (436) mener Stevns. Manden

søger det udpræget kvindelige som den nødvendige modvægt, der skaber balance i livet.

Grundtvigs hovedtanke var, at mand og kvinde hver for sig kun var halve mennesker, altså netop den idé, Fibiger afviste:

Gud skabte Mennesket efter sit Billede. Han skabte Mandkøn og Kvindekøn [...] det vil altid ligge til grund for den kristelige Betragtning af Manden og Kvinden som to halvdele af det levende Menneskebegreb, der oprindeligt hører sammen og er kun til en Tid adskilte, for frit og fuldelig og klart at forenes i indbyrdes Kjærlighed, saa Hjærteløshed hos Manden er lige saa lidt menneskelig som Aandløshed hos Kvinden, hvorfor der ogsaa staar skrevet om det fuldkomne Menneske, Vorherre Jesus Kristus: at der er lige saa lidt Mand uden Kvinde, som Kvinde uden Mand i ham.⁸

Ægteskabet er den symbolske forening af det mandlige og det kvindelige, som tilsammen danner mennesket. Grundtvig støttede sig til Paulus: "Dog, i Herren er det saaledes, at hverken er kvinden noget uden manden eller manden noget uden kvinden. Thi ligesom kvinden blev til af manden, således bliver også manden til ved kvinden, men alt dette er fra Gud."⁹ Det fuldkomne menneske er ikke Adam eller Eva, men Adam plus Eva. Tanken var også almindelig blandt samtidens romantikere, hvoraf mange så det androgyne menneske som idealet.

Kvinderne var blevet skubbet i baggrunden i de danske salmer, da reformationen afviste Maria-dyrkelsen. Maria beholdt sin plads i de bibelske tekster, men digterne interesserede sig ikke længere meget for kvindebilledet, og moderskikkelsen forsvandt. Med pietismen kom kvindebilledet igen frem, men Stevns mener, at pietisternes kvindebilleder i reglen var billeder på sjælen i Højsangens digte, hvor Jesus er brudgom, og sjælen brud. Digteren opfattede sig selv som sjælen, kvinden, og Jesus som manden, men da digteren selv var en mand, blev billedet skævt.

Afviklingen af Maria-dyrkelsen i salmerne vanskeliggjorde stilistiske udtryk for den hjertelighed, som Grundtvig lagde så megen vægt på. Stevns

⁸ Grundtvigs prædiken 2. søndag efter fasten 1865, citeret efter Stevns 1941, 438.

⁹ 1 Kor 11,11-12, Det Danske Bibelselskab 1974.

mener, at det var Grundtvig, der genindførte det kvindelige element i kirken med sine salmer, ikke i form af helgeninder som hos katolikker, men i en sådan form, at “han giver Plads for et himmelsk Moderbillede i selve Kristusskikkelsen. Gud, der er Faderen, bliver *også* Moderen” (Stevns 1941, 441). Det kvindelige bliver hos Grundtvig ikke blot uløseligt bundet til kristendommen, det bliver nærmest bærer af den. Stevns citerer et af Grundtvigs digte: “I Herrens Hus er Varmen / den dybe Kjærlighed, / som har i Kvinde-Barmen / sit rette Arnested. // Derfor det var en Kvinde, /som Naade fandt hos Gud: / Fra Himmels Veninde / sprang Jordens Frelser ud. // Og naar *Maria* glemmes, / hvor *Jesus* nævnes end, / Da Hjertet overstemmes / af Hjernespind hos Mænd” (441).

Maria er hos Grundtvig ikke en gudinde eller som hos katolikkerne en helgeninde, men en troende kvinde, “en fattig jomfru” eller “en fattig Kone”, der pusler sit barn i Betlehem. Maria Magdalene er også en almindelig kvinde. Det er hende, der sammen med den anden Maria fortæller apostlene om Jesu opstandelse. Kvinderne ved graven er de egentlige bæbere af det kristne budskab fra begyndelsen. “Aldrig vi glemme, Kvindernes Stemme / Laa for Apostlenes Tunger til Grund / Første-Grøde var den af Liv fra de døde / Kvindefødt er da Opstandelsens Mund” (443), hedder det i en anden af Grundtvigs salmer.

Grundtvig søgte det evigt kvindelige.¹⁰ Over for mandens hjernespinde og refleksion, som Grundtvig mener piner livet af kristendommen, står kvinden med sin modtagelighed som bevarer af troen. De lettroende kvinder er hans heltinder. I Grundtvigs brudesange er bruden menigheden, som har født Guds søn. Han erstattede den katolske mater dolorosa med menigheden. Kvinden er troens moder, og moderhertets bøn den stærkeste magt. Gud elsker mennesket, ligesom moderen elsker sine børn.

Villiam Grønbæks karakteristik af Grundtvigs kønssyn

I *Psykologiske tanker og teorier hos Grundtvig*, 1951, nævner Villiam Grønbæk indledningsvis Stevns’ artikel og Grundtvigs syn på mand og kvinde

¹⁰ Begrebet “det evigt kvindelige” kommer fra de sidste linjer i *Faust*, 2. del, hvor “chorus mysticus” synger: “Das Ewigweibliche / zieht uns hinan.” Goethe skrev *Faust*, 2. del, i 1825-31. Den udkom efter hans død i 1833.

som halve mennesker. Han mener ikke, man kan kalde synspunktet bag “denne gamle tanke” psykologisk, så han vil i afsnittet “Mand og kvinde” undersøge den “mere psykologiske opfattelse af kvinden, som Grundtvig efterhaanden naar frem til”.¹¹ I periodeinddelingerne i sine historiske værker anvendte Grundtvig i overensstemmelse med, hvad man har kaldt livsalderanalogien om paralleliteten mellem ontogenese og fylogenes, i reglen ordet manddomsalderen om tiden mellem oldtid og nyere tid, men i forelæsningerne på Borchs Kollegium november-december 1843 og januar 1844 erstattede han det med ordet middelalder, måske fordi der var kvindelige tilhørere.¹² Forelæsningerne udkom i 1844 under titlen *Brage-Snak om Græske og Nordisk Myther og Oldsagn for Damer og Herrer*, og kvindernes tilstedeværelse “gav ikke alene Anledning til adskillig Spøg i Talerens Mund, men bragte ham ogsaa til mere end før at se Menneskelivet ‘fra begge Sider’”, skriver Begtrup i et forord.¹³ Grundtvig talte stadig om mandens tre aldre, ungdommens indbildningskraft, “middelalderens” følelse og alderdommens forstand. Følelsen bliver altså den fremherskende evne i manddommen, men “følelse” får efterhånden en så omfattende betydning, at ordet ikke betyder det samme, når Grundtvig bruger det om mænd og kvinder. Mandens følelse fører til handling, “det er følelsen, der avler gerningen, daaden” (Grønbæk 1951, 152), mens kvindens følelse har med hjertet at gøre. I *Danne-Virke*-afhandlingen “Om Sandhed, Storhed og Skønhed”, 1817, skrev Grundtvig, at naturens skønhed har nået det højeste i kvinden:

Naar vi see en faver Kvinde med Moder-Ømhed stirre paa et et deiligt *Drenge-Barn*, som udsprang af hendes Skiød, og i hvem hun kien-der Faderens Træk, da see vi, ingenlunde den høieste Skønhed, men Overgangen fra den naturlige til den historiske, og dermed det reneste

¹¹ Grønbæk 1951, 152. “Mand og Kvinde” er 3. afsnit side 151-158 i kapitlet “Differentiel psykologi”.

¹² Johannes Jensen har i en artikel om Lundbys tegning “Grundtvig på talerstolen”, dateret 20. december 1843, hævdet, at det var første gang i Danmark, at der var “damer med til offentlige møder” (Jensen 1965, 59). Steenstrup (1917, II, 78) nævner dog, at Sibbern allerede i vinteren 1818 holdt forelæsninger for en blandet forsamling.

¹³ Forord til *Brage-Snak* af Holger Begtrup, N.F.S. Grundtvig *Udvalgte Skrifter* VIII, 492.

sandselige Billede af den evige Skønhed. Her er den høieste naturlige Storhed (Manden) smeltet i den høieste naturlige Skjønhed (Kvinden) og en historisk Skjønhed (Barnet) som forener begge; er derved udviklet. (Grundtvig 1817, 52)¹⁴

Kvindebilledet her minder om de katolske Maria-billeder. Dregebarnet taler som en profet sandheden for kvinden og vækker hendes hjertes kærlighed til åndens ord, som bliver til en sang, der rummer den evige storhed og skønhed. Grundtvig var påvirket af de tyske romantikere Schelling, Schlegel og Kant; Kant kalder mandens forstand for dyb og kvindens for skøn.

Senere udviklede Grundtvig sit eget syn på kvinden. I *Haandbog i Verdens-Historien*, 1833, mener han, at i den historiske udvikling var middelalderen følelsens tid, at følelsen lige så lidt kan undværes som indbildningskraften eller forstanden i menneskets og menneskehedens udvikling, og at "*Kvinden* er [...] den menneskelige Følelse i egen Person". Hun vidner om, at "*Menneske-Aanden ingenlunde* er indskrænket til Phantasiens og Forstandens Former, men har netop i Følelsen sin *yndigste* og mest *levende*, skønt vist nok tillige sin *skrøbeligste*, *Natur-Skikkelse* paa Jorden" (546).¹⁵ Grundtvig vil understrege betydningen af at sammenkæde følelse og intellekt. Ligesom der er åndløse følelser, der fornedrer mennesker til dyr, gives der den åndløse forstand, som han mener i nyere tid har "Miskiendt og nedsat *Middel-Alderen*, og under Navn af 'Sandselighed' erklæret alt Aandeligt i sin *hjertelige Skikkelse* for aandløst" (546). Han sammenligner indbildningskraften med en fugl, "der kun ved at dale berører Jorden", og følelsen med en blomst, "rodfast i Jorden, der kun i *Duften* kan hæve sig til Himlen" (546-547). Uden at Grundtvig siger det direkte, repræsenterer manden forstanden, mens kvinden repræsenterer følelsen, skriver Grønbæk (1951, 155).

Grundtvig advarede mod at miskende kvindens særlige menneskelighed. Han genbruger billedet med fuglen og blomsten i en prædiken fra 1868, hvor han siger, at "Manden ligesom Fuglen higer i Højden, medens Kvinden som Blomsten er fæstet til Jorden". Ånden er hos Grundtvig det samme som indbildningskraften, og blomsten er et billede på følelsen.

¹⁴ Citeret i Grønbæk 1951, 153.

¹⁵ Citeret i Grønbæk 1951, 154.

Når mennesket taber sin lighed med fuglen og blomsten, taber det den åndelige og hjertelige lighed med Gud. "Naar da Mand kun saar og høster, / ligner mer ej Fugl i Sky, / og naar Kvinden, Rosens Søster, / ikkun spinde vil og sy, / da er Aand og Hjærte døde, / Himmel-Jorden tom og øde" (Grundtvig 1880, II, 126).¹⁶ Grønbæk fremhæver flere prædikener, hvor Grundtvig understreger, at få er så lydøre over for Guds ord som de "hjertelige Kvinder", få eller ingen så trofaste som "de af Hjertensgrund troende Kvinder" (Grundtvig 1839-60, 383).¹⁷

Ordet hjerte har hos Grundtvig forbindelse med hans følelsesbegreb og er "ordet for det dybe, personlige og levende i følelsen". Dermed er der, mener Grønbæk, givet en psykologisk karakteristik af kvinden. "Ved hjertepræget adskiller kvinden sig psykologisk fra manden" (Grønbæk 1951, 156). I en prædiken fra 1868 siger Grundtvig, at man har glemt at "Kvinde-Hjærtet var Himlen lige saa nær som Menneske-Aanden", og i en efterfølgende prædiken stilles kvindens hjerte over for mandens forstand. Ud fra hjertet hos kvinden og fra, at "Hjærtevejen er den eneste, som fører til vore Ønskers Maal i de høje Himle", forklarer han, at kvinden bør tage virksom del i menighedens liv (157). Paulus' ord om, at kvinder skal tie i forsamlingen, tolker han sådan, at det kun gælder de gifte kvinder, mens han regnede med jomfruers og enkers medhjælp. Grønbæk slutter afsnittet med det samme digt, som Stevns citerede: "I Herrens Huus er Varmen".

Romantikkens kønsstruktur

Den kønsopfattelse, som prægede 1800-tallets første halvdel, byggede på kønsdualisme og naturbejstring.

Kønsdualismen blev udviklet af Rousseau, som blev ivrigt læst i Danmark. Hans bog om børneopdragelse, *Émile ou de l'éducation*, 1762, understregede mænds og kvinders både fælles menneskelige og forskellige kønlige egenskaber. Émile opdrages til at blive borger, Sophie til at blive hustru og moder. "Den ene bør være aktiv og stærk, den anden passiv og

¹⁶ Citeret i Grønbæk 1951, 155.

¹⁷ Citeret i Grønbæk 1951, 156.

svag [...] kvindens særlige bestemmelse er at behage manden” (Rousseau 1962, III, 6),¹⁸ skrev han i III. del, der handler om “Sophie eller kvinden”.

Kønsdualismen stred mod det lighedsprincip, som få år efter blev en bærende idé i den franske revolution. Alligevel foretrak også mange kvinder Rousseaus kønsdualisme frem for tidligere tiders idé om kvinden som et underlegent medlem af den patriarkalske familie og frem for salonernes idé om kvinden som “ren sjæl”, der byggede på en fortrængning af kønsforskellen. Rousseaus grundsyn, at “Sophie må være kvinde som Emile er mand”, blev forstået sådan, at kvinden havde sin selvstændige plads ved siden af manden. “I alt hvad de har fælles er de lige; i alt hvori de er forskellige kan de ikke sammenlignes” (III, 5-6). Ved at forene oplysningens lighedsidéer med den sociale arbejdsdelings forskelsidéer og udmønte den opfattelse, at de to køn er lige inden for hver deres adskilte område, skabte han den filosofiske baggrund for kvindernes nye rolle i 1800-tallets middelklasse.

Kønsdualismen blev et bærende element i den romantiske filosofi og i sekulariseringen af den kristne mytologi. De romantiske digtere vendte deres religiøse følelser mod naturen; foreningen med naturen i kvindens skikkelse blev deres nye livsmål. Sekulariseringen betød, at Gud flyttede ind i naturen som dens ånd, kraft og ordnende princip. Når romantikerne dyrkede naturen, dyrkede de Gud; de var panteister. Eftersom foreningen med kvinden var den mest håndgribelige form, denne dyrkelse kunne tage for den enkelte, fik den ophøjede kvinde en stor del af mandens idealiseringspotentiale. De religiøse myter med centrum i det overnaturlige forhold mellem skaberen og den skabte verden blev fortolket ind i den ny tids naturaliserede verdensbillede som et forhold mellem subjekt og objekt, bevidsthed og natur (Busk-Jensen 1995, 8, 2009, 62). I den figur repræsenterede det mandlige digterjeg det skabende subjekt og bevidstheden, mens kvinden repræsenterede objektet og naturen.

Det passede udmærket til Grundtvigs skarpe adskillelse af de to køns psykologi og livsopgaver, men ved at se kvinden som et midtpunkt i den kristne menighed tillagde han hende større betydning menneskeligt og samfundsmæssigt end flertallet af sine samtidige. På det punkt pegede hans kønssyn frem mod de ligestillingsbestrebelse, Fibiger blev fortal for, men markeringen af forskellen mellem kønnene peger tilbage til

¹⁸ *Emile eller om opdragelsen* udkom første gang i dansk oversættelse 1796-99.

1700-tallets adelige salonkultur, hvor kvinderne trådte ud af kønsrollen og fremstod som ligeværdige samtalepartnere støttet af oplysningstidens syn på mennesket som især ånd.

Et andet fremtrædende træk ved det tidlige 1800-tals romantiske tanke-sæt blev individualismen. Kant bestemte "oplysning" som "menneskets udgang af dets selvforskyldte umyndighed" (Kant 1784, 71). Hans mål var, at alle mennesker skulle nå frem til "en fornuftig påskønnelse af eget værd" og føle et "kald til at tænke selv" (72). Den franske menneskerettighedserklæring fra 1789 fastslog, at alle mænd [hommes] fødes med lige rettigheder, og at staten skal sikre borgernes frihed og ejendomsret. Nogle tiår senere skrev Hegel i sine historiefilosofiske forelæsninger, at verdenshistorien foregår på åndens område, og at friheden er åndens substans. Ånden er det at have sit midtpunkt inde i sig selv: "fri er jeg, når jeg er hos mig selv. Denne åndens væren hos sig selv er selvbevidsthed" (1837, 53). Naturlovene var et opgør med overtro. "Over for autoritetstroen har man sat subjektets herredømme i kraft af sig selv og man anerkendte naturlovene som det eneste, der forbinder det ydre med det ydre" (230). Frihedsbevidsthedens gennembrud var for Hegel historiens mål og mening.

Den frie selvbevidste personlighed blev et ideal, som især forfattere og andre intellektuelle forsøgte at udfolde og efterleve. Hos romantikere som Byron blev Kants begreb om myndighed og Hegels begreb om individets frigørelse fra autoritetstroen til en stærk dyrkelse af individualismen. Individualismen støttede den kamp for demokratiet, som voksede frem i Danmark i 1830'erne og kulminerede med grundloven i 1849. Dermed bidrog individualismen også til den diskussion af kønssystemet, som fik sit markante danske udtryk med Fibigers *Clara Raphael*.

Kønsrollerne havde i øvrigt været diskuteret før Fibigers bog. Mary Wollstonecrafts *A Vindication of the Rights of Woman*, 1798, blev af sognepræst Jørgen Borch på Lolland allerede oversat til dansk i 1801-02 med titlen *Quindekjønnets Rettigheder forsvarede*, I-II. Vi ved ikke, om Fibiger kendte den, men flere formuleringer hos Wollstonecraft går igen i *Clara Raphael*. Wollstonecrafts ønske for kvinderne var "ikke at de skal have magt over mændene, men over sig selv" (1792, 62). Fibiger skrev næsten ordret det samme: "Vi ville ikke usurpere noget Herredømme, men kun beherske os selv" (1851a, 43). I 1837 udkom der tre bind oversatte romaner af George Sand under titlen *Noveller*, I-III, og hun blev ofte omtalt i danske medier for sin politiske og æstetiske feminisme. Hun skrev ro-

maner om kvindernes ulige vilkår, politiske pamfletter og gik i herretøj. Clara Raphael blev kaldt “den danske George Sand” (Busk-Jensen 2009, 378-407 og 993). I 1842 publicerede P.L. Møller otte usignede artikler under overskriften “Damernes Emancipatin” i sine *Nye Intelligensblade* (Busk-Jensen 2009, 964 ff.).

Da Brandes’ oversættelse af Stuart Mills *Kvindernes Underkuelse* udkom 1869, skrev litteraturanmelderen Carl Rosenberg i *Fædrelandet*, at debatten om kvindens stilling i Danmark havde “omtrent sovet, siden det Røre i Sindene havde lagt sig, som ‘Clara Raphaels Breve’ i sin Tid fremkaldte”. Han mente, at den manglende danske interesse for kvindesagen kunne tilskrives grundtvigianismen, som i en vis forstand havde opfanget kvindernes behov for virksomhed:

Grundtvigianerne sværme vistnok langt fra for “Kvindens Emancipation” – tvertimod! De fastholde, endog maaskee ensidig stærkt, at Kvindens Virkekreds er og maa være Hjemmet alene. Men indenfor denne, i hendes Indfyldelse paa Manden og Samarbejde med ham, have de tilkjendt hende en Ret til at sysle med, ja krævet af hende en Virksomhed for det Almene, som man ellers neppe har tænkt sig mulig.¹⁹

Litteratur

Værker af Grundtvig

- (1817) “Om Sandhed, Storhed og Skjønhed”, *Danne-Virke*.
- (1833) *Haandbog i Verdens-Historien*, i Holger Begtrup (red.), *Udvalgte Skrifter*, VII, København 1907, Gyldendal.
- (1844) *Brage-Snak*, i Holger Begtrup (red.), *Udvalgte Skrifter*, VIII, København 1909, Gyldendal.
- (1851a) “Dansk Oplysning II”, *Danskeren* nr. 20, 17.5., 305-320, København.
- (1851b) “Clara Raphael”, *Danskeren* nr. 21, 24.5., 321-330, København.
- (1851c) “Besøget af Clara Raphael”, *Danskeren* nr. 41, 11.10., 641-652, København.

¹⁹ *Fædrelandet* 7.-8.1.1870; citatet fra 7.1. Carl Rosenberg (1829-85) var historisk og politisk forfatter og boganmelder.

- (1839-60) (1924) *N.F.S. Grundtvigs Vartov-Prædikener*, udg. Holger Begtrup, København, Gyldendal.
- (1880) *N.F.S. Grundtvigs Sidste Prædikener i Vartov Kirke 1861-72*, I-II, i udvalgt ved C.J. Brandt, København, Schönberg.

Værker af andre forfattere

- Busk-Jensen, Lise (1995), *Dannelsesromanen som genre i romantikkens kvindelitteratur*, Litteraturkritik & Romantikstudier, Skriftrække nr. 16, København, KU.
- Busk-Jensen, Lise (2009), *Romantikens forfatterinder*, København, Gyldendal.
- Falbe-Hansen, Ida (1904), "Om Aarsagerne til Kvindespørgsmaalets Fremkomst" i *Kvinden og Samfundet* 2.6.
- Fibiger, Mathilde (1851a) (1994), *Clara Raphael. Minona*, København, DSL, Borgen.
- Fibiger, Mathilde (1851b), "Et Besøg". *Nye Breve*, København, Reitzel.
- Grønback, Villiam (1951), *Psykologiske tanker og teorier hos Grundtvig*, København, Grundtvig-Selskabet.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1837) (1997), *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Forelæsninger over historiens filosofi*, København, Samlerens Bogklub.
- Jensen, Johannes (1965), "Lyttende portrætter foran Grundtvig" i *Kristeligt Dagblad* 13.10. Artiklen er optrykt i K.E. Bugge og Henrik Yde, "Lundbyes Grundtvig-Tegning", *Grundtvig-Studier 2018*, 58-62.
- Kant, Immanuel (1784) (1993), "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?" i *Berlinische Monatsschrift*, december. M. Haugaard Jeppesen (red.), *Ophøvelser, historie, fremskridt*, Aarhus, Slagmark, 71-80.
- Rosenberg, Carl (1870), *Fædrelandet* 7.-8.1. København.
- Rousseau (1762) (1962), *Émile ou de l'éducation. Emile eller om opdragelsen*, I-III, København, Borgen.
- Stevns, Magnus (1941), "Kvinden i Grundtvigs Salmer" i *Gads Danske Magasin*, 35. årg., 436-351.
- Steenstrup, Jøhannes (1917), *Den Danske Kvindes Historie*, I-II, H. København, Hagerup.
- Wollstonecraft, Mary (1792) (1975), *A Vindication of the Rights of Woman*, New York og London, Norton.